

Н. Б. Дарієнко

**КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ КЛАС "ПРОСТІР"
НА ПРИКЛАДІ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ В. СТУСА**

Як відомо, на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки одним із пріоритетних її напрямів виступає когнітивна лінгвістика, головним завданням якої є встановлення взаємозв'язку між мовою та пізнавальними (мисленнєвими) процесами [2:30; 7:85]. Досліджуючи семантику мовних та мовленнєвих одиниць, науковці намагаються виявити механізми оперування знаннями в процесі сприйняття, переробки та генерації інформації [1:12]. Отже, ставиться проблема визначення ролі слова як посередника між людиною, її свідомістю та позамовною дійсністю. А для цього треба перейти до якісно іншого рівня аналізу — рівня концептуальних репрезентацій знань.

Зважаючи на те, що сам термін "концепт" має багато визначень, ми засновуємось на тому, що це "об'єкт ідеальної природи, образ, який втілює певні культурно-зумовлені уявлення носія мови про світ і водночас є прообразом, прототипом, "ідеєю" групи похідних понять"; у мові концепт набуває певного імені [13:192]. Слід також зазначити, що це відкрита система, яка здатна поповнюватись новими смислами, що виникають внаслідок когнітивної діяльності людини. Тому саме вивчення okazіональних іменників у когнітивному аспекті дасть нам можливість виявити зміни, які відбуваються у структурі концептів, нові концептуальні сфери, спосіб їх актуалізації, тобто ми зможемо наблизитись до з'ясування рушійних сил у процесі вербалізації. Подібну думку висловлює Ф. С. Бацевич, зазначаючи, що "аналіз аномальних явищ мови може бути тим тлом, на якому чіткіше виявляються закономірності

нормативного слововживання, механізми поєднання думки і слова" [2:31].

Нас зацікавила мовотворчість В. Стуса тому, що сам він, як літературознавець, намагався осмислити момент художньої об'єктивності образів, приділяючи особливу увагу широті і складності асоціативного підґрунтя, а його okazіоналізми з просторовим значенням істотно розширюють уявлення людей про світ.

Концептуальний клас "простір" (термін Р. М. Фрумкіної), представлений okazіональними іменниками, об'єднує такі концепти, як "реальний", "помежівний" (у Стуса є лексема *помежів'я*) та "ірреальний простір"; всі вони виражають координацію, порядок розташування об'єктів, які співіснують одночасно [10:57].

Реальний світ, світ природи живе за своїми законами, і саме тут Василь Стус знаходить розраду. Особливо його вабить водний простір, який репрезентують такі лексеми: *перехвиль*, *хвилеводдя*, *весно-повінь*, *синьокрай*, *незглибимість*, *чорностав*. На відміну від узуальних *ріка*, *море*, *ставок*, у поданих назвах на перший план виступає не стільки сам об'єкт номінації, адже в більшості випадків він прямо не названий, скільки його істотна, невід'ємна ознака. Для автора водний простір — це своєрідне вічне джерело енергії, молодечого завзяття, причому постійно робиться наголос на його динамічному аспекті: "Прозора *незглибимість* поїняла, оплівши плеском лоскотним проміння дитинне серце" [12, т. 1, кн. 1:56]; "Широкогрудим *синьокраєм* сухі, аж дзвонні, камінці — у моря викрадена рінь, геть вицілувана до краю"; "Освідчуюся гнівом тремтливо-радісним, тугим, мов горизонт, нап'ятий вповні грудним риданням *весно-повені...*" [12, т. 1, кн. 2:188] тощо.

Завдяки семі "рухливість" виникає асоціативний зв'язок із семою "мінливість", пригадаймо хоча б вислів Геракліта про те, що в одну й ту ж саму річку не можна увійти двічі. Таким чином, автор апелює до нашої свідомості, активізуючи фонові знання проплинність часу і життя, а концепт "водний простір" набуває екзистенційного загальнофілософського змісту.

Кожного разу ліричний герой вірша включений у динамічну схему взаємодії із названим об'єктом: він подумки занурюється у *перехвиль*; виражає своє захоплення *риданням весно-повені*, *широкогрудим синьокраєм*; пригадує, як його дитинство сховалось у прозорій

На фоні вищеназваних okazіональних іменників **чорностав** [12, т. 1, кн. 1:154] постає яскравим контрастом, бо має великий негативний заряд. Це саме той випадок, коли низка асоціацій, яка веде до okazіоналізму, охоплює всю структуру вірша, а не лише мінімальний контекст: *став повіслений, осінний чорний — антрацит видінь — кремінь крику — очі Люципера — п'янке бездоння — криваво рветься вороння майбутнього — охриплі очі — чорностав*. Сема кольору актуалізує оцінний компонент значення із знаком "-", оскільки чорне — те, що протистоїть білому, як зло добру. А завдяки авторським асоціаціям ця сема вже пов'язується з чорною магією, тому *чорностав* — це осіннє озеро з каламутною водою (назва вірша — "Над осіннім озером"); зачаклований, містичний став. Там стояча вода, а отже, підсвідомо присутня сема "смерть".

Таким чином, можна сказати, що для В. Стуса прототипом із знаком "+" виступає безмежний, глибокий, прозорий, рухливий простір води, істотною ознакою якого є воля.

Оця непідвладність, некерованість стихій дуже близькі Стусовій позиції, якій відповідають "абсолютна внутрішня свобода наперекір усьому, близькість до вищих сфер розуму й душі, глибина самовираження" [6:140]. Так, простір неба також співвідноситься у свідомості автора з розкутістю духу, прагненням вирватись із буденності: "Із струмком, із промінням ранковим, У сталевим **безхмар'ї**, де жайворон сипле сріблом <... >. Гомони! Гомони!" [12, т. 1, кн. 1:198]; "Погляну у німе вікно, де недоречні ґрати. Небесна **вищ** пойнята сном — ледь почало світати" [12, т. 2:45].

Якщо *безхмар'я* лише умовно можна віднести до okazіоналізмів за рахунок семантичного зрушення ("стан — простір"), то *вищ* — яскравий представник цієї групи слів. Порівнюючи цей новотвір з узуальними іменниками *вись, високість, височінь, височина*, можна помітити, що він має додаткову сему, пов'язану з інтенсифікацією ознаки, яка актуалізується за рахунок вибору прикметникової основи у формі вищого ступеня порівняння. Ґрати камери виступають антитезою до небесного простору, що сприяє виникненню семи позитивної оцінки: якщо ґрати — це "погано", тоді *вищ* — "добре". Тут також важливу роль відіграє принцип просторової орієнтації, за яким протиставлення "низ-верх" відповідає парі "зло-

добро". Тому *вищ* символізує волю, розкутість духу, безмежжя і позначає: 1) небесний простір; 2) простір, який знаходиться вище за інші; 3) щось високе, велике, неосяжне; 4) вільний простір.

Отже, будь-яке обмеження — моральне чи фізичне — сприймається В. Стусом як припинення розвитку, своєрідна смерть. Цим, зокрема, можна пояснити, чому в лексиконі автора майже відсутні okazіоналізми на позначення простору землі (виняток — *окрайсвіт*: "А часом я вже й спогади жону про тебе, рідна, що на **окрайсвіті**..." [12, т. 2:126]; "... на **окрайсвіті** бродиш під вітрами, під чорними вітрами чотирма" [12, т. 1, кн. 1:113]; "Ми лише були за **окрайсвіт**ом, за проваллям серця, за вирвами днедавніх спроневір... " [12, т. 2:123]), адже саме тут людина зазнає усіляких утисків й обмежень.

Говорячи про зміни у структурі концептуального класу "простір", слід звернути увагу на додатковий вимір, який вводиться автором за посередництвом таких лексем, як *межисвіт*, *промїжсвіт*, *межипростір* (*міжпростір*) і *недоновонародження*. Це "помежівний світ", що уявляється нам як своєрідний коридор, тунель між реальним та ірреальним світами, головною ознакою якого виступає подвійне обмеження. На основі контекстуальних зв'язків поданих okazіональних іменників можна зробити висновок, що цей простір знаходиться між смертю і життям:

Живу — чекаю, нібито подосі
існую в **межисвіті** — скраю смерті
і скраю існування [12, т. 2:101];

Ти в **межипросторі**. І — посеред.
Життя і смерть — оце і вся вистава.
А німота заходить, ніби слава [12, т. 2:137].

Таким чином, завдяки новій моделі картини світу В. Стус намагається розширити межі досвіду людини і дає їй можливість "вступати в контакт із простором буття, значно віддаленим від неї" [8, с. 26].

На наш погляд, "помежівний" простір актуалізує проблему вибору: він передбачає той момент, коли людині треба зупинитися і подумати про своє минуле і майбутнє. На цю проблему звертає

увагу Ю. Бедрик, який доходить висновку, що для Стуса буття постає як неминучість свідомого вибору [3:7]. Тобто тут наявна сема "потенційна можливість", немовби світло в кінці тунелю, що можна проілюструвати на прикладі okazіоналізму *недоновонародження*: "Подоби — ось та признака і остання грань, котрої краще не переступати, аби лишитися вовіки вік собою і вивищеним, пробути в переджитті, наприпочатку спроб в **недоновонародженні**" [12, т. 2:113].

Автор сам розкриває зміст новотвору: це переджиття, початок всіх начал; простір (і стан), де людина вільна, вивищена. Об'єктивною передумовою виникнення слова-образу є філософське осмислення буття людини. Крім життя і смерті, є ще світ потенційної, "чистої" можливості, прототипічними ознаками якого є вічність, незмінність, віддаленість і прострація. Стосовно останньої ознаки В. Стус дає пояснення в одному зі своїх листів: "Прострація — за цим словом, змістом його я виїхав цю далеку дорогу. І, здається, збагнув. Як *проміжсвіти* (такого слова в словнику немає?) [12, т. 6 (додатковий), кн. 1:64].

Зазначимо, що когнітивні складники концепту "помежівний простір" розраховані не на те, щоб викликати емоційну реакцію у реципієнта, а щоб краще, точніше виразити задум, який з'явився у свідомості автора, передати асоціативні уявлення так, щоб читач замислився над новою концепцією буття. Ця беземоційність сприяє "демонстративно-умоглядному самовияву" В. Стуса [11:90], а "помежівний" простір виступає своєрідною філософською категорією.

Третім концептом у структурі концептуального класу "простір" є "ірреальний простір", який занурений у сферу сакрального. Його репрезентують лексеми *тамсвіти, потаймира, горесвіт, трисвіт, невідь-далина, невідомінь і невідь*. Останні два okazіональні іменники знаходяться на периферії, оскільки в інших контекстах вони вживаються на позначення стану. Перефразовуючи вислів О. О. Потєбні, можна сказати, що це новий світ, створений з хаосу вражень, який був у свідомості автора [9:116]. У структурі концепту "ірреальний простір" базисним елементом виступають семи "невідоме", "таємне", на що вказує внутрішня форма більшості з представлених okazіоналізмів. Ця загадковість спонукає автора до пізнання, ос-

мислення цього простору в якості внутрішньої реалії. Не даремно М. Коцюбинська вбачає глибинний зв'язок між Стусовим самопізнанням, самозаглибленням і кредо Рільке, за яким "творець повинен бути для себе цілим світом і все знаходити в собі" [5:22].

За посередництвом okazіональних іменників В. Стус немовби окреслює межі свого власного ества, психічного простору, позначеного дисгармонією, стражданням: "Високі думи промайнули в **потаймиру** — водовир страждених літ" [12, т. 1, кн. 1:84]; "Із чорної **невіді** зву я тебе — накликаю, витаю, мов дух, спроневірений, чорний, жалкий..." [12, т. 2:109]; "Довкола — пустка. Погаром бажань (намарні спроби вирватися з смерті) пропахла **невідь-далина**" [12, т. 2:145]; "Вітрила, повні молодих енергій, проносять нас туди, куди провадить голодна невідь темних **тамсвітів**" [12, т. 2:134]. *Невідь, потаймира, невідь-далина* використовуються автором у ролі евфемізмів до лексем *смерть, небуття*, а свій негативний емоційний заряд вони набувають за рахунок асоціативно-образного комплексу: *чорна невідь, дух спроневірений, чорний, жалкий; вітер відьомський; шабаш справляють почвари гідкі (невідь); порожнеча, вигорілий весь (я), пустка, погар бажань (невідь-далина); минуле, шашіль зневір, водовир страждених літ (потаймира)*.

Ліричний герой віршів В. Стуса відчуває себе замкненим у цьому просторі, який стає його невід'ємною ознакою:

Мене народ у горі потопив.	> горе народу — особисте горе
Я горем став. Совицею посивілою.	> страждання, потрясіння, сивина
Я звик до нього. Горесвітом став,	> всесвітнє горе — постійний стан
і кляв я радість, і веселість кляв,	> безвихідь, немає бажання жити
і кляв життя — надсадно і надсило.	

<... >

Досі я людську душу жалем затруїв.	> переживання за долю народу
Трисвіте мій. Тригоре. Триголосся!	> велике горе
Я в тебе увійшов і заблудивсь	> безвихідь

[12, т. 1, кн. 2:66].

В екзистенціалізмі людина виступає динамічною системою, тому ліричний герой, який, фактично, є alter ego Стуса, вбирає в себе біль, нещастя світу, гіперболізуючи їх. Образна сконденсованість досягається завдяки емоційно-експресивному нагнітанню: *став горем — совицею посивілою — горесвітом — кляв радість, життя —*

трисвіт — *тригоре* — *триголося*. Виникають асоціації, пов'язані з масштабною трагедією, катастрофою, голосінням, божевіллям.

Дослівно *горесвіт* — це "світ, сповнений горя", де мова йде, звичайно, про внутрішній світ ліричного героя. Стус розраховує на те, що реципієнт знає, яким повинен бути гармонійний світ — сповненим радості, життєвої енергії, щастя. Щоб краще передати духовну кризу, позначену стражданням, відчаєм, автор вводить оказіональні іменники в контекст, який має сповідальний характер. Таким чином, образний внутрішній світ виринає назовні, набуваючи світових масштабів.

Лексеми *горесвіт* і *трисвіт* взаємопов'язані й увиразнюють одна одну. Так, *трисвіт* — світ у трьох головних іпостасях: матеріальний світ (реальний простір), енергіальний світ ("помежівний" простір), духовний світ (ірреальний простір) — пор. триєдність Бога. Стус також вказує на цілісність образу, вираженого за допомогою трьох іменників з анафоричним початком — *трисвіт* + *тригоре* + *триголося*, бо в тексті — "я в тебе увійшов", а не я в вас увійшов. Тому *трисвіт* — це світ, сповнений трикратного горя на всіх трьох рівнях.

Отже, основою для виникнення концепту "ірреальний простір" стали такі прототипічні ознаки: потаємність, неволя, обмеження, масштабність, страждання. Тому в загальному вигляді цей простір виступає як такий, що має великі межі, ворожий людині, оскільки позбавляє її волі і спричиняє страждання, якого неможливо досягнути розумом.

Як показав аналіз, концептуальний клас "простір", який репрезентують оказіональні іменники Василя Стуса, має таку структуру:

Концептуальний клас "простір"				
концепти				
реальний простір			"помежівний" простір	ірреальний (внутрішній) простір
вода	(земля)	небо		

Постійний пошук Стусом виходу зі стану надмірного емоційного напруження зумовлює розширення меж його творчої фантазії. Це своєрідний спосіб поринути в природу, в невідоме, відшу-

кати універсальні форми якісно нового буття задля забезпечення духовної свободи. Внаслідок цього в текст віршів вводяться оказіоналізми з просторовим значенням, які, набуваючи різних характеристик, викликають широкий спектр асоціацій.

1. **Барба Л. В.** Лінгвокогнітивні особливості текстової ситуації "злочин-відповідальність" у різних функціональних стилях сучасної англійської мови: Дис... . канд. філол. наук. — К., 1999.
2. **Бацевич Ф. С.** Когнітивне і лінгвальне в процесах вербалізації (на матеріалі аномальних висловлень)// Мовознавство. — 1997. — № 6.
3. **Бедрик Ю. І.** Василь Стус: Проблема сприймання. — К., 1993.
4. **Бондаренко А. І.** Лексична парадигма "страждання" в поезиці В. Стуса// Мовознавство. — 1995. — № 2-3.
5. **Коцюбинська М.** Поет: Передмова // Стус В. Твори: В 4 т., 6 кн. — Львів, 1994. — Т. 1, Кн. 1.
6. **Коцюбинська М.** Стусове "самособоюнаповнення": Із роздумів над поезією і листами Василя Стуса // Сучасність. — 1995. — № 6.
7. **Кустова Г. И.** Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений // Вопросы языкознания. — 2000. — № 4.
8. **Постовалова В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. — М., 1988.
9. **Потебня О. О.** Эстетика і поетика слова. — К., 1985.
10. **Соколовская Ж. П.** "Картина мира" в значениях слов. "Семантические фантазии" или "катехизис семантики"? — Симферополь, 1993.
11. **Соловей Е. С.** Проблема автентичного буття і поезія Василя Стуса // Проблеми сучасного літературознавства. — Одеса, 1999.
12. **Стус Василь.** Твори: В 4 т., 6 кн. — Львів, 1994.
13. **Штерн І. Б.** Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики // Енцикл. словник. — К., 1998.